

Monika Szczepaniak: *Habitus żołnierski w literaturze i kulturze polskiej w kontekście Wielkiej Wojny*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2017, ss. 400.

Książka Moniki Szczepaniak to przykład rzadkiego zainteresowania okresem „wojny zapomnianej” przez polskie studia nad męskosciami militarnymi, które zostały zdominowane przez rozważania na temat konfliktu z lat 1939–1945, ten bowiem wydatniej wpisał się w konstrukcję polskiej podmiotowości, do dzisiaj zresztą reprodukuje „gęstą kulturę memorialną”, oddziaływającą na tożsamość i wyobrażenia Polaków o świecie (s. 15)¹. Autorka, dla której omawiana praca stanowi swego rodzaju zwieńczenie wieloletnich badań nad męskosciami żołnierskimi Wielkiej Wojny, bynajmniej nie pozostawia tego faktu bez komentarza – stwierdza dotychczasowy brak kompleksowej i krytycznej analizy pierwszego konfliktu światowego z perspektywy historii płci (s. 17)². Konstatuje ponadto, że tradycja polskich studiów kulturowych nad Wielką Wojną zasadniczo ogranicza się do takich dyskursów, jak walka o niepodległość, śmierć żołnierska lub cywilna czy opis postaw przyjmowanych przez bohaterów analizowanych narracji wobec wyzwań narodo-patriotycznych. Pod tym względem *Habitus żołnierski w literaturze i kulturze polskiej...* jest zupełnie nową propozycją badawczą, która demaskuje pozornie monolityczny charakter europejskiego habitusu żołnierskiego. Niewątpliwą zaletą omawianej książki jest także zawarty w niej bogaty materiał egzemplifikacyjny, w którego skład wchodzi nie

* Praca naukowa finansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki. Projekt 2018/29/N/HS2/00791.

1 Przykładem ogniskowania badań nad męskosciami militarnymi przede wszystkim na okresie II wojny światowej mogą być głośne książki Tomasza Tomasika i Wojciecha Śmiei (TOMASIŁ, 2013; ŚMIEJA, 2016).

2 Monika Szczepaniak, autorka omawianej książki, jest też autorką licznych opracowań poświęconych męskościom militarnym okresu Wielkiej Wojny, na przykład: „Przygoda technoromantyczna” czy „romans z wojenką”? *Konstrukcje męskości militarnej w literaturze austriackiej i polskiej w kontekście Wielkiej Wojny* (SZCZEPANIAK, 2012); „Kwiaty żelazne”. *Męskość militarna w wybranej prozie legionowej* (SZCZEPANIAK, 2014); „Was bist du für eine Dame!” *Gendering und Kriegswahrnehmung in der polnischen populären Literatur zum Ersten Weltkrieg* (SZCZEPANIAK, 2016).

tylko dzieła literackie, lecz także obiekty/dzieła sztuki wizualnej. Wybór przykładów do analizy pozwolił autorce uciec od dogmatyzmu i rozpatrzeć polski habitus żołnierski nie jako czarno-białą konstrukcję ideologiczną, uruchamiającą popularną do dziś reanimację romantycznego mitu „snu o szpadzie”, ale jako złożoną formację dyskursywną, w której zostały należycie uwytatnione takie kategorie analityczne, jak klasa społeczna, kapitał kulturowy opisywanych podmiotów, ich przynależność etniczna czy religijna oraz ciało rozumiane „jako obiekt, a zarazem aktywny uczestnik praktyk społecznych”, w tym przypadku – przede wszystkim militarnych (s. 23).

W monografii Moniki Szczepaniak możemy wyróżnić trzy istotne części: w pierwszej z nich scharakteryzowane zostały wybrane metodologie oraz objaśnione podstawowe różnice zachodzące między europejskimi męskosciami militarnymi doby Wielkiej Wojny; w drugiej, objętościowo największej, analizowany jest po dziś dzień najmocniej rozpowszechniony w Polsce normatywny paradygmat męskości żołnierskiej, wyrastający z fundamentu tradycji rycersko-sarmackiej; z kolei część trzecia – jak sądzę, najciekawsza – dotyczy rzadkich oraz częściowo „wypartych” z pamięci zbiorowej tekstów kultury, opisujących praktyki (nie)heroiczne żołnierza polskiego.

Podstawą metodyczną omawianych dociekań są kategorie analityczne przyjmujące performatywność ról płciowych i antycypujące ich kulturowe inscenizacje jako powtarzalne serie cytowania konwencji autorytetu (BUTLER, 2008). Szczepaniak poszerza wachlarz tych kategorii o wypracowane przez Raewyn Connell praktyki badawcze zorientowane na ciało oraz o niektóre pojęcia dające się odnaleźć w pracach Pierre’a Bourdieu, z kategorią habitusu i towarzyszącą jej koncepcją władzy symbolicznej na czele (BOURDIEU, 2004; CONNELL, 2006). Skonstruowany w ten sposób język teoretyczny okazuje się zresztą wyjątkowo produktywny dla opisu męskości militarnej okresu Wielkiej Wojny. Jeśli można jednak mówić o jakimkolwiek nowatorstwie metodologicznym, jakie Szczepaniak usiłuje za sprawą swojej książki wprowadzić do polskich *masculinity studies*, to z pewnością należałoby zaakcentować oryginalne zastosowanie narzędzi spreparowanych przez niemieckich badaczy, które autorka – skądinąd germanistka – z powodzeniem stosuje do kontekstualizacji męskości pierwszowojennych (BRÖCKLING, 1997; FREVERT, Hrsg., 1997; HANISCH, 2005; KLEIN, KÜMMEL, 2013). Istotną częścią komentarza metodologicznego jest także eksplikacja niezwykłości polskiego habitusu żołnierskiego, stanowiąca nie tyle nawet hipotezę, ile punkt wyjścia dalszych rozważań. Jak bowiem dowodzi Szczepaniak, trudna do uchwycenia wyjątkowość polskiej męskości militarnej ponad wszystko wynikała z faktu, że w kulturze polskiej tego okresu

nie istniał potrójny system referencji państwo – naród – polityka, w ramach którego kształtowały się zachodnie koncepcje „klasycznego” militarizmu oraz maskulinizmu. Polska męskość militarna konstryuuje się w oderwaniu od państwa – w cieniu silnych zaborców i ich hegemonicznych męskości, stanowi jednak kontynuację tradycji narodowej o zabarwieniu heroicznym, odzwierciedlającą mentalne struktury długiego trwania. Formacja kulturowa, w której państwo funkcjonuje jako figura pożądania, w sposób oczywisty implikuje inną koncepcję maskulinizmu (s. 11).

W tych okolicznościach polski żołnierz oraz jego męskość z jednej strony urastają do rangi emblematu konsolacyjnego, z drugiej zaś ucieleśniają nadzieję na przewyciężenie instytucjonalnej subordynacji wobec narodów zaborczych. Wszakże męskość żołnierza cechuje się podporządkowaniem, które współokreśla powiązanie projektu wyzwolenia ojczyzny z przewyciężeniem przez męczyznę „silniejszych męskości reprezentujących struktury państw zaborczych” (s. 87); według Filipa Mazurkiewicza, badacza zajmującego się między innymi męskosciami dziewiętnastowiecznymi, niejako sprowadza się w ten sposób bohaterstwo rozumiane jako maskulinistyczny obiekt pożądania do „marzenia o dominacji” (MAZURKIEWICZ, 2016, s. 19).

Autorka wiele uwagi poświęca więc samemu procesowi budowania i projektowania Legionów, który – poprzedzony bratobójczą walką Polaków pod obcymi sztandarami w pierwszych latach Wielkiej Wojny – uchylał się od ideologicznej afirmacji twardego, koszarowego maskulinizmu (s. 77). Młode pokolenie polskich męczyzn, zaczytane w literaturze romantycznej oraz wychowane w tradycji insurekcyjnej, apoteozującej paradygmat heroiczny, egzaltacją i hurraoptymizmem miało zastępować nie tylko braki w wykszoleniu, lecz także takie elementy pola militarnego, jak hierarchia i dyscyplina (WALICKI, 1991). Spowodowało to, że polski habitus żołnierski doby Wielkiej Wojny, w swoim iście peryferyjnym, normatywnym, sarmacko-ułańskim wariacie, przybrał kształt „emocjonalnej” struktury homospołecznej, ufundowanej na kulcie wodza oraz powszechnie współdzielonego marzenia o narodowym wyzwoleniu.

Druga część książki Moniki Szczepaniak stanowi pogłębioną analizę paradygmatu męskości heroicznej w wydaniu legionowym. Poczynając od wskazania jej źródeł w dziedzictwie romantycznym, autorka zmierza do określenia dominującego wzorca polskiej męskości bohaterskiej mianem „patrioty-wariata”; wysuwa przy tym na pierwszy plan jego „przesadną wiarę we własne siły, w połączeniu z sakralizacją motywów walki oraz melancholijnym

kultem męczeństwa i śmierci” (s. 69). Podłożem rozumianego w ten sposób wiktymizmu okazuje się właściwa polskiej kulturze hierarchia męskości, tradycyjnie wywyższająca *homo militans* ponad *homo civilis* (OLSZEWSKA, 2004, s. 151). Emblematyczną figurą owej hierarchii ma być, zdaniem autorki, postać ułana wyrażana w słynnej „zasadzie trzech K”, oznaczającej uwielbienie dla kobiet, koni i koniaku oraz, co jest w domyśle, ojczyzny (CYDZIK, 1983). Wpisana w kontekst walki narodowowyzwoleńczej sylwetka kawalerzysty okazuje się łączyć pozornie sprzeczne dyspozycje egalitarne i elitarne, w czym Szczepaniak dostrzega zresztą jedną z przyczyn jej estetyzacji i niesłabnącej do dziś nośności³. Figura ułana, podkreślająca tradycyjny element dziedzictwa sarmacko-rycerskiego (bohaterowie powieści Sienkiewicza) czy napoleońskiego (książę Poniatowski i herosi spod Somosierry), z jednej strony, przez swą pojemność i otwartość na przedstawicieli różnych stanów, miała przyczyniać się do demokratyzacji bohaterstwa, z drugiej zaś – dzięki udziałowi w wyzwaniu ojczyzny i jednoznacznemu wskazaniu na szlachecki fundament symboliczny aktu heroicznego – determinować ekskluzywny status walczącego podmiotu na arenie społecznej, przyczyniając się nierzadko do późniejszego awansu bohaterów „ułańskiego westernu” w wysoce zmilitaryzowanych strukturach cywilnych II Rzeczypospolitej (s. 109).

Może nieco zbyt obszerna dekonstrukcja polskiego habitusu kawalerskiego unaocznia jednak podstawową i bodaj najważniejszą różnicę między konstrukcjami męskości militarnej obowiązującymi w Legionach a tymi obowiązującymi w armiach walczących na frontach zachodnim czy włoskim. Jak bowiem dowodzi Szczepaniak, polscy żołnierze stosunkowo rzadko spotykali się z wojną nowoczesną, przemysłową, która wystawiłaby na próbę nie tyle ich męstwo, „ułańską fantazję” oraz pogardę dla śmierci, ile psychikę, słowem: tego rodzaju konfliktem, który sprowadzając się do aktywności nieheroicznych – bierności, bezruchu, czołgania się, kucaenia, ostrzeliwania niewidocznego przeciwnika, znoszenia trudów okopowego życia, polegających na grzęźnięciu w błocie czy zabijaniu insektów i szcurów – mogłby zdeorganizować bądź zniweczyć żołnierskie wyobrażenia o heroizmie (BOREJSZA, 1991). Polski

³ Ciekawym kontekstem dla tych rozważań, pokazującym niebywałą żywotność figury kawalerzysty w polskim imaginariu, będzie z pewnością próba przeformowania w 2016 roku uchwały dziękczynnej, która miała na celu uhonorowanie konia przez działające przy Sejmie RP Parlamentarne Koło Przyjaciół Zwierząt. Wspomniany dokument rozpoczął się od słów: „Sejm Rzeczypospolitej Polskiej, przywołując wielowiekową obecność koni w budowaniu bezpieczeństwa i dobrobytu narodu polskiego, składa hołd Polkom i Polakom, którzy temu celowi poświęcili zdrowie i życie” (KARASIŃSKA, 2016).

model męskości bohaterskiej nie powstawał jednak w okopach Verdun, tylko na rozległych przestrzeniach frontu wschodniego, gdzie przestarzały sposób prowadzenia wojny „z siodła” wciąż sprawdzał się znakomicie, a w dodatku intensyfikował entuzjazm dla paradygmatu rycerskiego (SZCZEPANIAK, 2012). Liczne zwycięstwa, a przede wszystkim emblematyczna dla omawianego tematu spektakularna szarża pod Rokitną, którą Szczepaniak nazywa „filarem legionowego mitu” (s. 97), zdefiniowały polski habitus żołnierski na kolejne lata i spowodowały, że poddana ideologizacji biografia żołnierska, biografia rycerza bez skazy stała się w odrodzonym państwie polskim pierwszoplanowym spośród obowiązujących wzorców męskości (TOMASIK, 2013, s. 140).

Autorka z uwagą śledzi również trwały wpływ, jaki legionowy wysiłek militarny wywarł na polskie społeczeństwo, a w następstwie przydał habitusowi żołnierskiemu II Rzeczypospolitej charakter peryferyjnego militarizmu, wyróżniającego się na tle innych powojennych narracji:

W odróżnieniu od postimperialnych subkultur paramilitarnych, kreowanych przez zdemobilizowanych, zdegradowanych, sfrustrowanych oficerów, domagających się restauracji twardego maskulinizmu i narodowego odrodzenia, w Polsce byli żołnierze jednoczą siły wokół projektu budowy państwa oraz jego armii. Istotnymi elementami tego procesu były, poza wypracowaniem wspólnego *esprit de corps*, czynniki składające się na naturalizowanie armii na wzór rodziny: przekonanie oficerów o konieczności podporządkowania życia prywatnego służbie, narzucenie jednakowych wartości i tradycji oraz stylu życia, stworzenie imperatywu obrony honoru wojskowego, emocjonalizacja relacji w obrębie militarnej hierarchii (ojcowska rola oficera wobec rekrutów, szef kompanii jak matka, braterstwo broni) (s. 106).

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości celem instytucji państwa stało się zatem fabrykowanie „militarnego” męskiego ciała, a tym samym wywyższanie figury żołnierza polskiego do roli głównego punktu odniesienia, najważniejszego i społecznie najbardziej pożądanego wzorca męskiej podmiotowości (TOMASIK, 2013, s. 166). Promowano więc sport i samodyscyplinę, z którymi zręcznie łączono ideę patriotyzmu tak, aby postawy antymilitarystyczne i pacyfistyczne nie były w stanie nawiązać konkurencji z propagowanym przez rząd normatywnym ideałem hegemonicznej męskości zmilitaryzowanej (ŚMIEJA, 2011). W efekcie męskości inkluzywne czy odmienne wyparte zostały na dalszy plan porządku symbolicznego: w polskim społeczeństwie to żołnierz, a nie społecznik czy

futurysta piszący antywojenne liryki pełnił – i zdaje się, że nadal pełni – rolę normatywnego wzorca męskości.

Trzecia część książki Szczepaniak poświęcona jest właśnie tym rzadkim, niecierpliwie wypieranym przez kulturę oficjalną międzywojnia narracjom niehegemonicznym, które dystansowały się od afirmacji męskości militarnej, przeciwstawiając jej historie pozbawiające żołnierskość uwznioślenia, estetyzacji czy wręcz wprost wyrażające melancholię za życiem cywilnym. Szczepaniak całkowicie jednak pomija w swoich badaniach męskości odmienne, które „rozszczepiałyby heteronormatywność” (KALIŚCIAK, 2016), niechęć podmiotów do reprodukcji paradygmatu normatywnego lub ich sprzeciw wobec tego procederu sprowadzały wyłącznie do rozmaicie artykułowanej odmowy uczestnictwa w wysiłku militarnym. Śledząc te dosyć wąsko rozumiane narracje mniejszościowe, czytelnik poznaje strategie kwestionowania narzuconej systemowo tożsamości, procesy prowadzące do tworzenia się męskości inkluzywnych, odkrywających własną słabość i podatność na zranienie – męskości, które nie dają się wkomponować w świat przemocy, demistyfikując przy tym – użyjmy określenia autorki – „komedie wojskowości” (s. 217). Teksty analizowane przez Szczepaniak w tej części jej książki dyskutują ponadto fundamentalne elementy habitusu żołnierskiego: wyrażają brak zgody na redukcję podmiotów uczestniczących w „wojennej maskaradzie” do roli stopni, szarż wojskowych, na zmuszanie przez oficerów – przypomnijmy, że w dyskursie promowanym przez instytucje państwowe opisywanych jako ojcowie i matki zwykłych żołnierzy – do zabijania, gwałtów i nadużywania przemocy. Na tym tle autorka wyróżnia przede wszystkim utwory obnażające ideologiczne konstrukcje żołnierzy-„chłopców malowanych”, w miejsce ich brawury i odwagi eksponujące strach, brak entuzjazmu do reprodukcji wojskowego ceremoniału, dezercję; innymi słowy – mechanizmy wyparcia implikowanego przez struktury państwowe ideału męskości heroicznej. Owe obnażające teksty miały skutkować „zrzuceniem maski wirylności”, podeptaniem figury śmierci heroicznej, która – zauważmy – zajmuje miejsce szczególnie uprzywilejowane w polskim porządku symbolicznym (TONIAK, 2015).

Owym dociekaniom towarzyszą cenne uwagi na temat wypierania przez propagandę postaci inwalidy wojennego z habitusu żołnierskiego i wykluczenia tej postaci z pola praktyk społecznych przez elitarystyczne dyskursy dążące do stworzenia „gładkiej, pozbawionej konfliktu, wizji historii” (POSPISZYŁ, 2016, s. 96–97). Instytucjonalna amplifikacja męskości militarnej wiązała się bowiem ze zmarginalizowaniem roli inwalidów oraz licznych zdemobilizowanych bądź niezdolnych do służby żołnierzy – miejsce zajmowane w dyskursie przez ofiarę wojenną zastąpiono

łatwiejszą do dystrybuowania figurą nieznanego żołnierza. Jak dowodzi Szczepaniak, chciano się pozbyć z dyskursu inwalidów, ponieważ ciało kalekie implikuje idee pacyfistyczne i może zostać zinstrumentalizowane przez dyskursy mniejszościowe jako symbol protestu przeciwko militaryzacji i dążeniom do reprodukcji twardego maskulinizmu w polu społecznym (s. 281–282). Ciążenia te nie wywarły jednak w zasadzie żadnego wpływu na polską męskość militarną, nie mówiąc już o literaturze, w której tematyka związana z kalectwem jest zdecydowanie niedoreprezentowana (wspomniany brak doświadczenia wojny przemysłowej), na ogół skomplikowane zagadnienie ran wpływających na erozję żołnierskiego ciała ujmowano w kategoriach wpisujących okaleczoną męskość w amalgamat takich pojęć tradycyjnie związanych z kobiecością, jak słabość, bezradność, pasywność, zależność od innych (BORDO, 1993, s. 169).

W trzeciej części swojej książki autorka omawia też role wypełniane przez kobiety w warunkach habitusu żołnierskiego. Trudno oprzeć się jednak wrażeniu, że pole badawcze jest tutaj ograniczone do deskrypcji figur męskiego pożądania heteroseksualnego (s. 320). Przy okazji dyskusowania metodologii przyjętej do opisu męskości Szczepaniak stwierdza, że kategorie płciowe zamierza potraktować relacyjnie, a skoro interesuje ją przede wszystkim kategoria męskości, to temat kobiet uwikłanych w pole subordynacji militarnej musi zostać zmarginalizowany. Trudno jednak obronić tezę, że zaangażowanie kobiet w wysiłek wojenny oraz postawy, jakie przedstawicielki płci pięknej przyjmowały wobec wyzwań stawianych zwyczajowo przed mężczyznami, w żadnym stopniu nie wpływały na renegocjacje władzy między płciami, a przez to także na opisywany przez autorkę habitus żołnierski (MILLET, 1982). Tym samym obraz kobiety wyłaniający się z badań Moniki Szczepaniak to przede wszystkim „tradycyjny” wizerunek płci słabej i pięknej, sprowadzający się bądź to do spełniania przez kobietę funkcji ewaluacyjnej, oceniającej męskości „patriotów wariatów”, bądź do postaci udręczonej kochanki, konkurującej o względy żołnierza z równie udręczoną Polską. Jak dowodzi autorka, dostępny współcześnie materiał literacki rzadko wykracza poza koncepcję opozycji „męskiego frontu” i „kobiecego zaplecza”, to jest sfery cywilnej tylko sporadycznie narażanej na niebezpieczeństwo. Należy jednak podkreślić, że „hegemoniczna [dla polskiego habitusu – K.P.] konstrukcja męskości militarnej nie posiada w niej nadmiernie wyeksponowanych znamion uczuciowej abstynencji (profilu zimnego, »stalowego« wojownika), wręcz przeciwnie, żołnierze zakochują się, kontaktują z kobietami, liczą na emocjonalne wsparcie oczekujących na ich powrót żon, matek, kochanek” (s. 322), co ponownie ma świadczyć o pewnej wyjątkowości męskości militarnej normatywnej dla polskiego habitusu żołnierskiego, która sytuowała się

w opozycji do ideologii towarzyszącej rołom płciowym propagowanym w tym samym czasie na przykład we Włoszech, zaskakującej „miękkością” mężczyzn bądź – mówiąc inaczej – ich wysoką odpornością na „zdeptanie” przez kobiecość (FANNING, 2011).

W zamknięciu swoich rozważań Monika Szczepaniak ponownie podkreśla wpływ, jaki Wielka Wojna wywarła na polski habitus. W przeciwieństwie bowiem do fikcji dominujących w powojennych dyskursach zachodnich polska narracja hegemoniczna wyróżniała się pozytywną waloryzacją minionego konfliktu, dawni bojownicy o wolność zaś – w odrodzonej Polsce „depozytariusze narodowej tradycji militarnej z ich uproszczoną i upiękkszöną narracją, kreującą jednoznaczność jako remedium na wojenną destrukcję” (s. 327–328) – stali się centralnymi postaciami życia publicznego, nierzadko spełniali w społeczeństwie funkcje celebrytów, czego najlepszym przykładem jest postać Wieniawy-Długoszowskiego, „pierwszego ułana Rzeczypospolitej” (URBANEK, 1991).

W wielowątkowej analizie polskiego habitusu żołnierskiego czasu Wielkiej Wojny Monika Szczepaniak celnie wskazuje źródła dominującej w nim męskości heroicznej o proveniencji rycersko-sarmackiej. Imponuje również erudycyjnym wyborem materiału badawczego, którego jednak – z racji na obszerność – nie omawia wyczerpująco. Należy przy tym podkreślić, że potężna pod względem ilościowym egzemplifikacja zazwyczaj potwierdza fikcję dominującą. Wnioski wynikające z analizy męskości ułańskiej, mieszczącej się w paradygmacie dobrowolnego udziału w narodowowyzwoleńczym wysiłku zbrojnym, nieczęsto wykraczają poza hipotezy stawiane przez autorkę, a jej książka byłaby zdecydowanie bogatsza, gdyby nie brak pogłębionej analizy żołnierskich męskości inkluzywnych, która z pewnością okazałaby się cenna dla czytelnika zainteresowanego opisem strategii, za jakimi podążyły maszyny państwowe, wypierające z oficjalnej narracji dyskursy antywojenne. Choć zatem znajdziemy w *Habitusie żołnierskim...* fragmenty analizy postaw mniejszościowych podważającej narrację hegemoniczną, to analizę tę autorka zwykle prowadzi w sposób fragmentaryczny, pomijając przy tym zupełnie męskości odmienne oraz – jak się wydaje, niemożliwą do pominięcia w analizie męskości żołnierskich – problematykę pożądania homoerotycznego. W żaden sposób nie koliduje to jednak z faktem, że najnowsza monografia Moniki Szczepaniak w wielu aspektach przyczynia się do wypełnienia istotnej luki w stanie badań polskich studiów nad męskosciami i stanowi cenne źródło wiedzy na temat nowoczesnych źródeł polskiej męskości militarnej, która – jak twierdzi sama autorka – mimo wysiłków wielu znakomitych badaczy wciąż nosi charakter dezzyderatu badawczego (s. 64).

Bibliografia

- BORDO Susan, 1993: *The Body and the Reproduction of Femininity*. In: EADEM: *Unbearable Weight. Feminism, Western Culture, and the Body*. Berkeley: University of California Press.
- BOREJSZA Jerzy W., 1991: *Wokół stereotypu polskiego powstańca*. W: *Mity i stereotypy w dziejach Polski*. [Red. Janusz TAZBIR]. Warszawa: Interpress.
- BOURDIEU Pierre, 2004: *Męska dominacja*. Przeł. Lucyna KOPCIEWICZ. Warszawa: „Oficyna Naukowa”.
- BRÖCKLING Ulrich, 1997: *Disziplin: Soziologie und Geschichte militärischer Gehorsamsproduktion*. München: Wilhelm Fink.
- BUTLER Judith, 2008: *Uwikłani w płęć. Feminizm i polityka tożsamości*. Przeł. Karolina KRASUSKA. Wstęp Olga TOKARCZUK. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- CONNELL Raewyn W., 2006: *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.
- CYDZIK Grzegorz, 1983: *Ułani, Ułani. Wspomnienia – gawędy – opowieści*. Wstęp, oprac. i red. nauk. Juliusz S. TYM. Warszawa: Instytut Wydawniczy Erica-Tetragon.
- FANNING Ursula, 2011: *Futurism and the Abjection of the Feminine*. In: *Futurismo: Impact and Legacy*. Ed. Giuseppe GAZZOLA. Stony Brook, NY: Forum Italicum.
- FREVERT Ute, Hrsg., 1997: *Militär und Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart: Klett-Cotta /J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfol.
- HANISCH Ernst, 2005: *Männlichkeiten: Eine andere Geschichte des 20. Jahrhunderts*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau.
- KALIŚCIAK Tomasz, 2016: *Płęć pantofla. Odmienne męskości w polskiej prozie XIX i XX wieku*. Warszawa-Katowice: Instytut Badań Literackich-Uniwersytet Śląski.
- KARASIŃSKA Alicja, 2016: *Sejm chce oddać koniom hold specjalną uchwałą. Koń by się uśmieł*. „Polityka”, 4.10.2016. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1678100,1,sejm-chce-oddac-koniom-hold-specjalna-uchwala-kon-by-sie-usmial.read?page=130&moduleId=4677> [31.05.2018].
- KLEIN Paul, KÜMMEL Gerhard, 2013: *Militär und Gewalt. Eine konzeptionelle Skizze*. „Berliner Journal für Soziologie”, Ausg. 1.
- MAZURKIEWICZ Filip, 2016: „*Szyfowe prace*” Stefana Żeromskiego jako *biofikcja o dojrzywaniu męskości*. „Autobiografia. Literatura – Kultura – Media”, nr 1.
- MILLET Kate, 1982: *Teoria polityki płciowej*. W: *Nikt nie rodzi się kobietą*. Wybrała, przełożyła i wstępem opatrzyła Teresa HOŁÓWKA. Posłowie napisała Aleksandra JASIŃSKA. Warszawa: Czytelnik.
- OLSZEWSKA Maria Jolanta, 2004: *Człowiek w świecie Wielkiej Wojny. Literatura polska z lat 1914–1919 wobec I wojny światowej. Wybrane zagadnienia*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.

- POSPISZYŁ Michał, 2016: *Zatrzymać historię. Walter Benjamin i mniejszościowy materializm*. Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN.
- SZCZEPANIAK Monika, 2012: „Przygoda technoromantyczna” czy „romans z wojenką”? *Konstrukcje męskości militarnej w literaturze austriackiej i polskiej w kontekście Wielkiej Wojny*. „Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza”, vol. 5 (47).
- SZCZEPANIAK Monika, 2014: „Kwiaty żelazne”. *Męskość militarna w wybranej prozie legionowej*. „Przegląd Humanistyczny”, nr 4.
- SZCZEPANIAK Monika, 2016: „Was bist du für eine Dame!” *Gendering und Kriegswahrnehmung in der polnischen populären Literatur zum Ersten Weltkrieg*. In: *Der Krieg und die Frauen. Geschlecht und populäre Literatur im Ersten Weltkrieg*. Hrsg. Aibe-Marlene GERDES, Michael FISCHER. Münster-New York: Waxmann.
- ŚMIEJA Wojciech, 2011: *Od ideologii ciała do cielesności zideologizowanej. Sport i literatura w latach 1918–1939. Wybrane przykłady*. „Teksty Druge”, nr 4.
- ŚMIEJA Wojciech, 2016: *Hegemonia i trauma. Literatura wobec dominujących fikcji męskości*. Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk – Wydawnictwo.
- TOMASIK Tomasz, 2016: *Wojna – męskość – literatura*. Słupsk: Akademia Pomorska Słupsk.
- TONIAK Ewa, 2015: *Śmierć bohatera. Motyw śmierci heroicznej w polskiej sztuce i literaturze od powstania kościuszkowskiego do manifestacji 1861*. Gdańsk: słowo / obraz terytoria.
- URBANEK Mariusz, 1991: *Wieniawa – szwoleżer na pegazie*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- WALICKI Andrzej, 1991: *Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne*. Warszawa: Res Publica.

Kasper Pfeifer

Wielka Wojna i męskość peryferii

[dot. M. Szczepaniak: *Habitus żołnierski w literaturze i kulturze polskiej w kontekście Wielkiej Wojny*]

Streszczenie: W artykule omówiono monografię Moniki Szczepaniak *Habitus żołnierski w literaturze i kulturze polskiej w kontekście Wielkiej Wojny*. Autor śledzi przemiany zachodzące w polskim habitusie na początku XX wieku i analizuje strategie kreowania przez narrację hegemoniczną normatywną męskości zmilitaryzowanej, która w swoim polskim wariacie nawiązuje do bohaterskich wzorców romantyczno-sarmackich. Na tym tle zostają omówione narracje mniejszościowe, prezentujące rozmaite męskości nieheroiczne, wypierane przez dyskursy dominujące.

Słowa kluczowe: męskość, normatywność, narracje mniejszościowe

Kasper Pfeifer

The Great War and the Masculinity of the Periphery

[re: M. Szczepaniak: *Habitus żołnierski w literaturze i kulturze polskiej w kontekście Wielkiej Wojny*]

Summary: The article discusses Monika Szczepaniak monograph: *Habitus żołnierski w literaturze i kulturze polskiej w kontekście Wielkiej Wojny* [Habitus Soldier in Polish Literature and Culture in the Context of the Great War]. Following the changes taking place in the Polish habitus at the beginning of the 20th century, the author analyzes the strategies of creating a hegemonic normative militarized masculinity, which in its Polish variant refers to the heroic Romantic-Sarmatian models. In this context, the author discusses minority narratives, presenting various non-heroic masculinity superseded by dominant discourses.

Keywords: masculinity, normativity, minority narratives